

Милица КРИЖАНАЦ

**ЕВРОПСКИ И ТУРСКИ УВОЗ
У КОТОР ОД 14. ДО 17. ВЕКА
(Археолошка истраживања 1987-1999)***

Кључне ријечи: Котор, стакло, протомајолика, архајска мајолика и зграфито, новац, делфтска и хабанска мајолика, турска керамика, луле

Прве писане вести о трговачко-поморским везама Котора потичу из времена када је град освајањем Стефана Немање прикључен српској средњовековној држави (1185) у којој је до њеног слома (1373) остао главна поморска лука. Ови подаци који потичу с краја 12. века односе се на контакте са Јужном Италијом, када су из Апулије Которани увозили углавном со и жито. Из каснијих сачуваних нотарских списа, из средине 15. века, из времена када је Котор већ био у оквиру Млетачке републике (од 1420.) граду је дозвољено да у Апулију и Марке извози сир, кожу, мед, грубо сукно (раша), со и слану рибу, а да увози уље, вино, слано месо и неке ситније прехранбрене производе (Milošević, Antović 2010, 33-34).

Увозним артиклима из **јужног дела Апенинског полуострва**, на основу археолошке грађе откривене током најновијих истраживања у Катедрали Св. Трипуна, могли би се додати и поједини предмети од керамике и стакла. У бунару катедрале, међу разноликим предметима од керамике, нађене су и зделе, бокали, крчази и шоље израђени у стилу *протомајолике* датовани у 13. и 14. век (Т. I: 1-4).

Прото мајолика као и *архајска мајолика*, по квалитету и степену технолошког развоја претходили су надалеко чувеној италијанској мајолици, у чијем стилу ће бити израђиване луксузне посуде почев од средине 15. века.

---

* Рад посвећујем Миру Франовићу (Котор 1942-2017), једном од најзначајнијих протомајстора у Боки Которској током последњих деценија 20. века. Као руководилац Оперативе которског Завода за заштиту споменика културе радио је на обнови црква у Котору оштећених у јаком земљотресу 1979. г. Његов изузетан таленат, посвећеност и визија великим делом су допринели да сви процеси рестаурација црква буду најпрофесионалније урађени, а самим тим и археолошки радови, у току којих је откривен велики број налаза.

Термин *прото мајолика* почео је да се користи првобитно за керамику из контекста 13. века која је нађена у Коринту (Whitehouse 1982, 193). Како су фрагменти ове керамике налажени и ван територије Италије, изгледало је да је њено порекло на Источном Медитерану. Међутим, каснијим открићима, утврђено је да је она произвођена и у локалним апенинским радионицама. Почетком 13. века у **Апулији, Лућери, Бриндизију** производила се најранија полихромна мајолика на тлу Апенинског полуострва. У групу прото мајолике сврстава се и монохромна зелена или браон глеђосана керамика. Зелено глеђосана керамика, која има византијско или исламско порекло, произвођена је од 12. века у локалним јужноиталијанским радионицама имитирајући скупље металне предмете. Из групе ове керамике, у бунару Катедрале Св. Трипуна, нађене су две зделе (Т. I: 3) (Крижанац 1997, 156). Зелено глеђосано посуђе излази из моде након 13. века, када га замењује полихромно посуђе. У осликавању прото мајолике користила се карактеристична црвена боја, у комбинацији са браон, али и са додатком зелене (Whitehouse 1982, 193-194, 187-188). Такође у бунару Цркве Св. Трипуна нађени су и бокали украшени геометријским (Т. I: 1) и флоралним мотивима (Т. I: 2) у комбинацији црвене и браон боје (Крижанац 1997, 164, 167).

У бунару Катедрале Св. Трипуна је, међу многобројним керамичким и стакленим посудама, било и чаша са ситним капима (Т. I: 5), чију је производњу, такође, могуће везати за југ Италије. Оне су биле веома раширене током 12-13. и у 14. веку на Апенинском полуострву (Stiaffini 1991, 202) где је, током археолошких истраживања, откривен велики број уломака на већем броју локалитета (Giannotta 1993, 221 - 222). Овај тип чаша је документован у архивским списима од 1276. године. Цилиндричне чаше са капљоликим украсом сличне коринтским, у јужној Италији и Сицилији могу се пратити од краја 12. и у 13. веку, а у централној области од 13. до 15. века (Stiaffini 1991, 207- 210). Делови чаша, са ситним капима, налажени у ближој и даљој околини Венеције, на Торчелу, и у Чивидалу, датовани су у време 13–15. век (Gasparetto 1975, 155, Т. I).

Међутим, примерци *прото мајолике* и чаша са ситним капима налажени су и ван Апенинског полуострва. Њихова производња се евентуално може везати и за Коринт, где су откривене у већем броју, али и за источно Средоземље, одакле можда воде порекло. У Котору су откривени и други налази који се могу везати за источномедитеранске производне центре. Највероватније из египатских радионица потичу византијске и исламске козметичке бочице (12-14. век) нађене такође у бунару Катедрале Св. Трипуна. На појединим локалитетима Источног Медитерана налажене су и чаше са ситним капима, као и још неколико типова боца. Њихово порекло, судећи само по облику, а у недостатку хемијских анализа, може се можда везати и

за ово подручје (Крижанас 2018, 7-18).

Ипак, највећи број стаклених посуда из Котора, у периоду од 14. до 17. века, показује сличност са муранским стаклом.

Велики број которских предмета има директне аналогije са *коринтским стаклом* из слоја 13-14. које је рађено под венецијанским утицајем. У Коринту, из времена крсташке доминације (к. 13. - п. 14. века), јавља се више типова стаклених посуда које кореспондирају са которским: ампуле, сферичне боце са дугим вратом, боце са изливницима, чаше са ситним капима, чаше дуване у калуп, звонолика и биконична кандила (Т I: 5-10; Т II: 13, 14). Већина ових посуда показује изузетну подударност са коринтским посудама, и обликом и бојом стакла (Крижанац 2001, 35-54; Davidson 1952). Извесно је да се између ова два града, када је Котор био у оквиру српске средњовековне државе, а Коринт под крсташима, крајем 13. и почетком 14. века, могла одвијати комуникација. Оба града налазе се на обали мора и преко Средоземља могли су остваривати међусобне контакте. У том периоду, осим непосредних контаката Коринта и Котора, њихова повезаност је могла бити остварена и путем млетачке трговине, која је била развијена са оба града. Иако се у архивским документима не помињу директне везе Котора и Коринта, остало је забележено да су которски једрењаци, током 14. и 15. века, пловили за Патрас и Пиргос (Ковијанић 1976, 93) и оближње градове који се, такође, налазе на Пелопонезу и који су као и Коринт били у саставу крсташке творевине Ахаје.

Которско стакло 13. и 14. века показује велику сродност и са стаклом нађеним у ближој околини **Венеције**, у **Торчелу** сферичне боце без прстенастог проширења (Т. I: 10) и чаше са ситним аплицираним капима (Т. I: 5) из Катедрале Св. Трипуна (Крижанац 2001, 37-38) и **Чивидалу** (боце канелованог, на средини суженог врата (Т. II: 11) и чаше са ситним аплицираним капима (Т. II: I: 5) из Катедрале Св. Трипуна (Крижанац 2001, 38, Gasparetto 1975, Tab. III/10, 11); чаше и купе са кружним испупчењима нађеним уз Цркву Св. Михаила (Т. II: 12) (Крижанац 1993, 76-77; Крижанац 1993-1994, сл. 9/55; Gasparetto 1975, 149, Т. II/4), а изузетна сродност је уочљива у поређењу са стаклом из нешто удаљеније Тарквиније, која се налази 70 км северо-западно од Рима.

При ископавањима у палати Вителески (Palazzo Vitelleschi) у **Тарквинији**, у отпадној јами која је затрпана крајем 14. века, нађена је велика количина стаклених уломака (Baumgartner, Krueger 1988, 44-48). Боја стакла, украси у виду аплицираних капи и оних добијених дувањем у калуп, слабије наглашена ребра и фасете (Т. I: 5; Т. II: 13, 14) (Крижанац 2001, 43-47), показују велику сличност која се, можда, највише читује при поређењу готово идентичних чаша са фасетама са оба локалитета – Котора и Тарквиније.

Которско ренесансно стакло 16-17. века нађено уз Цркву Св. Михаила и у Катедрали Св. Трипуна је израђено у муранским радионицама, које у периоду ренесансе доживљавају свој врхунац. Филигранска техника је изум ренесансног муранског стакларства. Први помен филигранске технике у Венецији датира из 1527. године, а до 1540. браћа Катани (Cattani), који су први у Венецији почели да примењују ову декорацију, држали су монопол на производњу филиграном украшеног стакла. Од средине 16. века у Венецији се убрзано наставља са масовнијом производњом ренесансног филигранског стакла које се извози у све делове Европе (Хан 1981, 178-180). Метод се састојао од ређања трака млечног стакла на отворен калуп који се затим стављао на мехур безбојног стакла. Након окретања на мермерној плочи млечнобеле нити су се инкорпорирале у масу безбојног стакла, а увртањем стакленог мехура добијале су се спиралне форме. Осим чаша и пехара, посуде са поклопцем као и посуде на ноzi су биле омиљена врста ренесансног посуђа израђиваног у муранским радионицама током 16. века (Gasparetto 1958, fig. 67). Примерци израђени у филигранској техници: боце, зделе (Т. II: 16), купе и посуде са поклопцем (Т. II: 15), као и пехари, чашице на стопи и бокали (Крижанац 1993, 7, Крижанац 1993 - 1994, сл. 8/52; сл. 13/91) откривени у Котору најближе аналогије имају међу стаклом нађеним на потонулом броду код хриди **Гналић** у Хрватској. На броду су била два бронзана топа са ознаком године MDLXXXII (1582), што нађене покретне налазе датује у крај XVI века. Овај трговачки брод је превозио, највероватније, млетачку робу у неку од лука на источном Јадрану или на Леванту (Lazar, Willmott 2006, 100).

Осим сачуваних писаних докумената и аналогних стаклених посуда, потврду за которске трговачке контакте са **Венецијом** налазимо и међу новцем нађеним у Катедрали Св. Трипуна. Од девет бронзаних монета сачувала су се три типа млетачког новца (Т. II: 17) који на основу сачуваних имена дуждева датују у 16. и 17. век. Још две монете могу се узети за оближње градове. Један цекин, с краја 16. века, на реверсу има натпис **Палма**/град Палманове у провинцији Удине (Т. II: 18), а на једном слабо очуваном новцу могло би се налазити име града **Падове** (Крижанац 2010, 293-294; Papadopuli Aldobrandini 1907, knj. II, 302, Т. XXXII/5).

О трговачким везама Котора и градова на Апенинском полуострву сведочи нам и архајска мајолика и архајски зграфито 13. и 14. века (Т. II: 19-22) из Катедрале Св. Трипуна (Крижанац 1997, 153-188; Крижанац 1999, 325-338; Крижанац 2006, 169-178), као и зграфито керамика 15-16. века (Т. II: 23, 24) нађена уз Цркву Св. Михаила у Котору (Крижанац 1999-2000, 107-117; Крижанац 2006/169-178).

Термин *архајска мајолика* намењен је групи средње и северно-италијанске средњовековне керамике са танком глеђу, за разлику од

прото мајолике која се везује за југ Апенинског полуострва. Првобитну, стандардну фазу, која се јавља од средине 13. века карактерише двобојност осликавања зеленом бојом од бакра и браон или црне боје која се добијала од мангана. У Котору су нађени бокали украшени флоралним и стилизованим орнаментима у комбинацији зелене и црне боје (Т. II: 19). Код позније варијанте познате као *плава архајска мајолика*, која се јавља од средине 14. века, зелену боју замењује плава добијена од једињења кобалта, а посуде се израђују од жућкасте глине (Delonga 1992, 359-360, 368). У Котору су од ових предмета нађени бокали украшени флоралним орнаментима (Т. II: 20).

Термин *архајски зграфито* употребљен је први пут за налазе из Фаенце, који су представљали најраније познато урезано и сликано посуђе. Ови предмети прво су превучени белом енгобом у коју се урезивао мотив, а преко је разливена зелена и браон глеђ. *Архајски зграфито* се најчешће јавља у северној Италији, у области Тиренског мора и области реке По у 14. и 15. веку (Ermeti 1994, 201). У Котору су од архајског зграфита нађени бокали (Т. II: 21) и зделе (Т. II: 22).

Зграфито керамика, украшавана веома разноврсним мотивима, у комбинацији разних нијанси зелене и жуте боје, масовно се производила током 15. и 16. века. У Котору је уз Цркву Св. Михаила нађен велики број уломака, али и целих здела орнаментисаних стилизованим флоралним (Т. II: 23), животињским и фигуралним (Т. II: 24) представама. Сличне зделе, украшене стилизованим розетама, потичу из Торина (Torino 1982, 96 и даље), а најсличније представе анђела са буцмастим лицима и локнама налазимо у Далмацији, у Задру (Petricioli 1968, 75, сл. 15-17; Gusar, 2010, 80-81, 100-101, 337-339, kat. 309-313) и Дубровнику (Topić, Milošević 2018, 10, Т. II/6) али и на тлу Италије у Лењагу и Тревизу (Liverani 1962, 108-110).

Зграфито керамика потиче из радионица које се оснивају у централним и северним регијама: **Ромањи, Тоскани, Маркама, Лигурији, Венету, Пијемонту** (Крижанац 1997, 125-127; Крижанац 1999-2000, 109-112; Križanaц 2010, 170-171), док најближе аналогије которским зграфито посудама налазимо на далматинској обали, у Задру (Petricioli 1968, 72-73).

Са још једним градом у регији Марке, судећи по налазима, имали су Которани контакте. У Катедрали Св. Трипуна нађено је више медаљона са представом мадоне из **Лорета** (Т. II: 25). У овом значајном религиозном центру католичанства верује се да је рођена и одрасла Марија, Христова мајка. По легенди је она живела у светој кући која је из Назарета након муслиманских освајања, на крилима Анђела 1294. године пренета на обалу Апенинског полуострва. Ту је доживела и сусрет са анђелом Гаврилом, који јој је навестио рођење Богочовека, а ту је и касније живела са Јосипом у време Исусовог детињства. Након Христовог успећа на небо, апостоли

су кућу претворили у цркву. Град се убрзо развио као место ходочашћа и стециште светских путника, као и трговине и занатства.

Са Млечанима су трговачке везе доста старе, иако прве вести потичу из краја 13. века, када је, поред Дубровника, Венеција преко Котора успоставила трговачки промет са Србијом (Синдик 1950, 70). Млечани су у Котору боравили ради посредовања у трговини са унутрашњошћу Србије и Босне, коју су организовали Дубровчани и у мањој мери Которани. Тако је Котор, осим поморских, имао веома разгранате и копнене трговачке везе на територији рашких владара. Из унутрашњости **Балканског полуострва** которски трговци су одвозили руду, сланину, стоку, лој восак, вуну, кожу, сир, мед и друго, а са Апенинског полуострва увозили тканине, накит, златно и сребрно посуђе, сапун, мирођије, мирисе, јужно воће, лекове (Луčić 1968, 418).

Међутим, интересантно је да међу стаклом нађеним у Котору има само пар типова посуда пореклом из Венеције или евентуално **Дубровника**, које показују сличност са стаклом откривеним на територији централног Балкана. У катедрали Св. Трипуна је нађено неколико атипичних уломака рецепијента чаша са аплицираним плавим нитима и са наглашеним вертикалним ребрима (Т. III: 26) (Крижанац 1993-1994, сл. 11/82-88), које су највероватније припадале једном типу конусних чаша са истуреним широком ободом, који је био веома распрострањен у унутрашњости Балканског полуострва у периоду с краја 14. и почетка 15. века.

Врат једине которске фиоле (Т. III: 28) (Крижанац 2001, 39) највише сличи бочицама из Херцеговине (15. век) и Сплита, као и примерцима из Солуна и Атине. Иако су се овакве боце, током 15. и 16. века, свакако израђивале у Мурану, В. Хан је изучавајући архивску грађу о дубровачком стакларству закључила да су боце које су дубровачки стаклари производили и слали у Валону у петој деценији 16. века могле бити овог типа.

Чаше са великим аплицираним капима, од којих су се у Котору сачували само атипични делови рецепијената (Т. III: 27) (Крижанац 1993-1994, сл. 11/76-78), су карактеристика Краутструнк стакла, које је масовно израђивано у области реке Рајне, тако да су у Европи тога времена називане *немачким чашама*. Од друге половине 15. века, *cope todesche* производиле су их и муранске радионице. Јужно од Алпа, осим Венеције, производња чаша са великим капима потврђена је и на Балкану, у Дубровнику (Нап 1981, 136).

За Дубровник се делом или у потпуности могу везати и биконичне лампе исламског типа нађене у Катедрали Св. Трипуна (Т. I: 8, 9) (Крижанац 2001, 50-53), мада се њихова првобитна производња везује за Венецију. У амбијент католичких цркава у Италији, у периоду 13-14. века, уводи се овакав џамијски облик лампи које су израђиване према оријенталним прототиповима. Венеција је преузела извоз ових лампи исламског типа у

Турску и, уопште, на Исток, пошто је производња емајлираног стакла у Сирији, а можда и у Египту престала са радом, Тимуровим заузимањем Дамаска 1400. године (Stiaffini 1994, 215, Tav. 6/4). Један од сачуваних докумената сведочи о поменутој трговини. Венецијански амбасадор Маркантоније Барбаро (Marcantonio Barbaro) који је службовао у Цариграду, 1569. године послао је захтев у Републику у којем, између осталог, потражује и џамијске лампе које је поручио велики везир Мехмед паша-Соколовић за џамију коју је недавно изградио. У извештају Барбаро је приложио и скицу по којој би требало израдити лампе које је поручио велики везир (Charleston 1964, 164-165).

Међутим, на основу проучене архивске грађе Дубровника, В. Хан је дошла до чињеница које потврђују да је овај стакларски центар, осим посредничке улоге између Венеције и унутрашњости Балкана, коју је задржао и у 16. веку, био и произвођач стакла, извоженог у европски део Турске. У дубровачком архиву налазе се документи у којима се наручује стакло од Дубровника (1571), за меморијалну џамију Мехмед-паше и његове жене Есме (Нап 1973, 163 и даље). Географски најближе аналогије которским лампама налазимо на острву Колочепу код Дубровника (Хан 1981, Т. II, III, IV) али и на територији самог Дубровника (Торић 2017, 44-48). У Задру су, такође, пронађени готово идентични примерци которским лампама (Jović Gazić, Štefanac 2018, 39-48).

У Катедрали Св. Трипуна у Котору нађене су и бронзане минце из 14. века (Т. III: 29) као и један сребрни полугрош из 17. века (Križanac 2010, 289) ковани у дубровачкој ковници, која је радила у периоду од 1337. до 1803. године (Решетар 1925, str. 9, tip 1, Т. 1, 2, 3).

Которски једрењаци су током 14. и 15. века, осим до Дубровника, пловили за све главне луке Јадранског и Јонског мора, међу којима највише за Задар, Корчулу, Скадар, Драч, Љеш, Валону, Крф и друге (Ковијанић 1976, 93).

Из овог периода потврђени су контакти са појединим наведеним лукама. У Катедрали Св. Трипуна нађени су новци из јужнодалматинских градова ковани у време зетске властеле Балшића (1372-1420). Ковнице су постојале у Скадру, Бару и Улцињу. У Скадру (Т. III: 30) је нађено три типа, а у Дривасту (Т. III: 31) један тип фолара. Из Бара (Т. III: 32) и Улциња (Т. III: 33) потичу по два типа анонимних фолара (Križanac 2010, 289-293; Dobrinić 2002, 10, 4.1.3; Stockert 1910, str.19/43, Typus III,1; Corpus Nummorum Italicorum, knj. VI, 1923, str. 450, Tav. XXXIX/5; Димитријевић 1977, br. 98).

Када је Венеција 1640. године укинула Котору право на ковање новца, уводи се нова јединствена монета која се користила у Далмацији и Млетачкој Албанији. Ови бакарни анонимни новци (Т. III: 34) ковани су до

пропасти Млетачке републике (1797) за потребе трговине у крајевима које је Венеција држала на источној јадранској обали и југоистоку Европе. Директно за **Задар**, где су нађена биконична кандила и зграфито керамика са представама анђела и другим орнаментима веома слични примерцима из Котора, можда се може везати и једна газета у вредности од једног солда (Т. III: 35) нађена уз Цркву Св. Михаила (Крижанас 2017, 62-63; Dubolnić Glavan, Glavaš 2011, 116).

У Црквама Св. Трипуна, Св. Ане и Св. Михаила, поред ових газета, нађени су и новци ковани такође у Венецији за јонска острва, **Крф, Кефалонију, Закинтос** и острво **Крит** (Т. III: 36) која су као важна испостава са Истоком била у млетачком поседу од 14. века. Једна газета (Т. III: 37) кована је током Кандијског рата (1645-1669), након ког су Османлије преузеле **Крит** од Венеције (Крижанас 2010, 294-297; Крижанас 2017, 63; Paradoruli Aldobrandini 1907, knj. III, str. 941/108; Baker 2011: 1324-1325).

У Цркви Св. Ане откривена је кованица Лудвига IV Баварског, цара Светог римског царства. Он је крунисан 1314. године у **Ахену** (Немачка), у граду којем је, поред осталих привилегија, добио и право да кује новац. Том приликом је кован и тип гулдена пронађен у Котору (Т. III: 38). Међутим, новац је у Котор могао стићи и са територије северне и средње Италије, који су били, такође, у оквирима Светог римског царства (Крижанас 2017, 57, 65; Garnier 2014, 169-190).

Током археолошких истраживања, крајем 20. века, у сонди испред Цркве Св. Трипуна откривени су предмети чије се порекло не везује за територију Апенинског полуострва.

Више уломака здела и тањира од *мајолике* (Т. III: 39) потиче из керамичког центра **Делфта** у Холандији (Крижанац 1991-1992, 70-71). Током 17. и 18. века фајанс, који је до тада представљао луксузну робу, почиње масовније да се израђује за свакодневну употребу, а један од најзначајнијих центара постаје Делфт, где се производила глеђосана керамика са плавим мотивима на белој основи (Крижанац 1991-1992, 71-72; Tietzel 1980, Tafel I: 2,4,7,8, II: 12).

Делови посуда припадају *хабанској мајолици* (Т. III: 40) и украшени су стилизованим цветним мотивима јарких боја. Хабански фајанс израђивали су припадници анабаптистичке секте строгих религијских постулата, основане у **Швајцарској** (1524). Услед прогањања католичке цркве њени припадници су се раширили по Европи (**Немачкој, Аустрији, Холандији, Италији, Моравској**), да би се на крају усталила у **Словачкој**, где су њене бројне комуне наставиле са радом до 18. века (Крижанац 1991-1992, 71-72; Бајаловић Хаџи-Пешић 2000- 2001, 107-121).

Од предмета османског порекла у сонди, испред Катедрале Св. Трипуна, откривени су делови шољица за кафу - филцани израђивани у

Изнику и Кутахији (Т. III: 41) (Крижанац 1991-1992, 72) и керамичких лула (Т. III: 43).

Анадолске радионице у Изнику и Кутахији у којима се производио фајанс украшен натуралистички представљеним флоралним мотивима (изобиље разног цвећа са Оријента) у комбинацији са арабескним преплетима, почеле су са радом крајем 15, да би доживеле процват током 16. и 17. века (Крижанац 1991-1992, 72; Бајаловић Хаџи-Пешић 1984, 311-314).

Од турских лула су сачувани само камиши, тако да их је тешко прецизније датовати. Међутим, у сонди испред катедрале нађена је и једна газета кована за млетачке територије Далмацију и Албанију, и била је у употреби од 1640. до 1797. године.

У унутрашњости Катедрале Св. Трипуна, у бунару и у гробници 34, нађена су и два османска мангира кована за време султана Бајазита II (1481-1512) и Селима I (1512-1520) (Т. III: 42) (Križanac, Sulejmanagić 2016, 220-222).

Заључак

За разлику од периода од 12. до 14. века, када је увоз стакла и керамике у Котор, на основу најновијих археолошких истраживања которских цркава, био усмерен на Источни Медитеран, од 14. века трговина се усмерава на градове у Европи. То је био природан процес с обзиром на политичка дешавања на Истоку и јачања привреде на тлу Апенинског полуострва, као и геополитичких превирања у Далмацији. Венеција, иако је и раније повремено заузимала далматинске градове, од 1409. године трајно је присутна у Далмацији, откупивши од Ладислава Напуљског право на њену територију. Котор од 1420. године признаје врховну власт Млетачке републике. Иако је трговачка размена и пре 15. века била развијена са Венецијом, она се интензивирала након овог периода. Стога је и сасвим разумљиво да је већина стакла датованог од 14. до 17. века нађеног у Котору израђена у Венецији или у центрима који су радили под њеним директним утицајем. Највећим делом је увожено трпезно посуђе, боце, чаше и мање зделе, али и лампе и окулуси за застакљивање црквених прозора.

Зачеци производње стакла у Венецији се јављају још крајем 10. века, када је Венеција била под византијском управом. Године 1082. град добија потпуну аутономију. О средњовековном венецијанском стакларству, осим по нађеним уломцима стакла, може се судити на основу сачуваних архивских докумената, у којима се помињу бројне врсте стаклених предмета. Према најновијим истраживањима, производња стакла у Венецији је могла бити под великим утицајем левантинског стакларства. Република је имала развијене трговачке контакте са земљама на источном Медитерану и

исламским територијама на Леванту. Као савезници крсташа Млечани су добијали привилегије и оснивали своје заједнице на овим подручјима. Одржавајући контакте са матицом, осим увоза сировина за производњу стакла, из ових области са дугом стакларском традицијом могли су преузимати и технолошке процесе за његову производњу (Whitehouse 2002, 7, 8). Године 1291. стакларске радионице су из Венеције пренете на острво Мурано, како би се град заштитио од пожара, с једне стране, али и да би се сачувала оригинална умећа венецијанских стаклара. Златни период муранског стакларства је остварен током ренесансе, а након тог периода његов значај се лагано умањивао. Покушај млетачке владе да заштити ову веома профитабилну делатност, изолујући у потпуности стакларе, није уродио плодом и тајна производње стакла постепено се ширила, да би од 17. века у Европи започело оснивање конкурентних стакларских центара (Gasparetto 1958, 35-65).

Которско стакло показује велику сличност са стаклом нађеним у Коринту на Пелопонезу у Грчкој, где се такође одвијала производња. Од две радионице, лоциране на античкој агори, архитектонски остаци просторије са малом пећи сачували су се само на јужној, док их на североисточној агори није било. На простору североисточне радионице нађено је грумење стакла на дну керамичких лонаца, у којима се топила стаклена маса, као и већа количина стаклених отпадака и сасвим уситњени делови посуда. Откриће радионица у Коринту (1937), Г. Дејвидсон (G. Davidson) је сматрала доказом да је пронађен византијски стакларски центар из времена 11. и прве половине 12. века. У Коринту су радионице, по мишљењу овог истраживача, основали стаклари пребегли из Египта почетком 11. века, након великог прогона хришћана и Јевреја (Davidson, 1940, 305 и даље; Davidson 1952, 83, 88). Овом чињеницом аутор је објашњавала неке сличности између византијског стакла из Коринта и Египта (Фустат, бивша египатска престоница, данашњи стари део Каира). Првобитно је Г. Дејвидсон, податак о престанку рада стакларских радионица, повезала са норманским освајањем Коринта (1147), а касније је била мишљења да су оне и након заузимања града наставиле делимично са производњом (Davidson Weinberg, 1975, 136-137). Скорашња ископавања Коринта (од 1992) су демантовала претпоставку Г. Дејвидсон и доказала да коринтске стакларске радионице нису нипошто могле радити у периоду 11–12. века, већ да потичу из времена када се град налазио у оквиру нове западноевропске творевине из доба крсташа, кнежевине Ахаје или Мореје, крајем 13. и почетком 14. века (Williams, Zervos 1993, и даље). Принцеза Мореје, Изабела Вилардуен и њен муж Филип Савојски, показујући веће интересовање за Коринт од 1290. године, одабрали су га за место у којем су се одржавали турнири и састајало племство. Године 1312. град су разорили Каталонци. Коринтско стакло, из слоја раног 14. века, веома

је слично истовременом стаклу из Европе. У стратуму 13. века, у великом броју нађене су и посуде од протомајолике из јужне Италије, које потврђују постојање трговачких веза између Апенинског полуострва и Коринта током овог периода (Williams Zervos 1993, 1, 17, 22, 33, 35). Резимирајући новија ископавања у Коринту, а затим и она у Отранту (Giannotta 1993), као и студију о типологији средњовековног стакла у Италији (Stiaffini 1991), Д. Вајтхаус је мишљења да коринтска јужноагорска радионица може бити само огранак, односно радионица која је радила под директним венецијанским утицајем крајем 13. и почетком 14. века, а никако византијски центар који је претходио и утицао на млетачко стакларство (Whitehouse 1993, 662). Исти научник је још пре неколико година сугерисао да, насупрот званичном мишљењу, многи фрагменти који потичу из јужноагорске радионице у Коринту, на основу велике сличности са стаклом нађеним на територији Италије, нису византијски производи из 11–12. века, већ да су то италијански производи 13–14. века (Whitehouse 1991).

У Дубровнику, средњовековном граду-републици у Хрватској, који се налази у непосредној близини Котора, такође је потврђена производња стакла. По архивској грађи су ту једино потврђене радионице на читавој далматинској обали (Хан 1981, 5). У граду Св. Влаха се, према проученим списима, производило стакло под млетачким утицајем, са прекидима, у времену од 14. до 16. века. Први помени предмета од стакла – камења, накита и неке врсте трпезне стакларије – забележени су у првој половини 14. века. У архивској грађи нема података о производњи стакла у Дубровнику, након одласка муранских стаклара из града у трећој деценији 14. века, али је град Св. Влаха остао посредник у увозу стакла између Венеције и дубровачког ближег и даљег залеђа. У првој половини 15. века, долази до експанзије занатства, и у Дубровнику се, на Пилама и Плочама, обнавља стакларска производња, посебно израда витража, у чему учествују и домаћи стаклари. По архивским подацима, у првој половини 15. века стакло из Дубровника је извожено у деспотовину Србију (Нан 1975, 125). У периоду од шездесетих до деведесетих година 15. века, стакларска производња, због непосредне опасности од Турака, опет јењава, али радионица за застакљивање прозора и израду витража и даље ради. И поред честих прекида стакларске производње, упоређивањем архивских списа и нађеног стакленог материјала из 14–15. века на територији Србије и Босне и Херцеговине, В. Хан је закључила да су радионице у Дубровнику производиле предмете – посебне врсте чаша и купа (“Величански тип” и чаше типа “Бискуп”), фиола, лампи – омиљене и често коришћене у унутрашњости Балканског полуострва. Дубровник је, на тај начин, био главни снабдевач стакленим предметима српских и босанских градова, које су дубровачки трговци транспортовали познатим караванским путевима. Осим архивском грађом, дубровачка производња стакла је

потврђена и археолошким налазима стаклених уломака на оближњем острву Колочепу (Хан 1981, Т. II-IV).

Осим стаклених и керамичких предмета из Дубровника, са којима которски имају доста паралела, подударни налази постоје и у другим далматинским местима, од којих се посебно издваја Задар.

Највећи број посуда од керамике импортовано је у Котор из неких од многобројних центара који су егзистирали на тлу Апенинског полуострва од 14. до 16. века. Међутим, на основу приближне сличности, тешко је прецизно рећи о којим центрима је реч. Углавном се увозило трпезно посуђе, више бокали и зделе, а ређе шоље и тањира. Примерци *архајске мајолике* из Катедрале Св. Трипуна, показују велику сличност са примерцима из Фаенце, тако да се са великом поузданошћу може претпоставити да су ту могли бити и израђени.

Ако се изузму делови чаша са крупним, аплицираним капима које се можда могу везати за немачке радионице, једини налази из Котора који потичу из европских центара северно од Алпа су гулден цара Светог римског царства Лудвига IV Баварског кован у Ахену (Немачка), фајанс из Делфта (Холандија) и *хабанска мајолика* израђивана на територији централне Европе. Ова керамика је била веома популарна и масовно израђивана, тако да је разумљиво да је за њу постојало интересовање и у Котору.

Поред импорта из Европе, у Котору су током најновијих археолошких ископавања крајем 20. века откривени и предмети који потичу из Османског царства. Западни део Бококоторског залива са Котором, био је крајем 15. и почетком 16. века под Млетачком републиком, док је остали део био у поседу Османског царства, као и околна стара Црна Гора. Између Боке и континенталне Црне Горе трговина се неометано одвијала преко Котора копненим путевима. Из Црне Горе се у Италију извозила стока, кожа, вуна, сир, усолјено месо, дрво, катран и друго, а Црногорци су у Котору куповали највише текстил и друге мануфактурне производе. Две османске монете као и турске луле највероватније су доспели у Котор путем трговине са оближњим турским територијама (Križanac, Sulejmanagić 2016, 220-222). Међутим, шољице за кафу-филцани, који су израђени у чувеним османским центрима керамике, Изнику и Кутахији, у Котор су из Анадолије стигли путем поморске трговине (Крижанац 1991-1992, 72).

Турске луле, на основу предмета од фајанса као и једне газете заједно откривених у сонди испред Катедрале Св. Трипуна, датују се у период 17-18. века, када се пушење дувана, као нова навика пренета из јужне Америке Колумбовим освајањима и након првобитних забрана, у Европи већ одомаћило. На Балкан су обичај пушења донеле Османлије, тако да су и прве луле, веома разноврсне и масовно произвођене, биле оријенталног типа начињене од глине и причвршћене на дугачки дрвени камиш, а пушиле су се

ослањањем на под.

Кафа је у Европу, за разлику од порцелана и чаја који су стигли из Кине након успостављања поморских путева почетком Новог века, пренета такође из Турског царства. Њено ширење у Западној Европи ишло је много спорије у односу на чај. С друге стране, овај се напитака муњевито раширио. Брзом прихватању кафе допринела су, као што је то и случај са једним другим нововековним егзотичним стимулансом - дуваном, психоактивна својства које ове биљке поседују.

У Османском царству је, средином 16. века, потражња за кафом већ била увелико раширена. Кафа је убрзо постала део свакодневнице припадника свих слојева османског друштва. Припремала се и пила у приватним просторима - кућама, али се прави смисао испијања напитка добијао тек када се то чинило у друштву на јавном месту - у кафани. Кафане (реч је настала скраћивањем турске сложенице *кахве-хане*, што значи *кућа у којој се пије кафа*), чија оснивања у Истанбулу почињу од средине 16. века, су била места која су веома допринела брзој популаризацији кафе. Оне су испуниле велику празнину у друштвеном животу припадника мушког пола, где су уз кафу конзумирали и дуван у доколици и разговору. Као такве кафане су од почетка реметиле устаљене норме понашања, па су често биле на мети друштва и власти. Међутим, то није спречило опстајање кафана и ширење обичаја пијења кафе уз дуван (Фотић 2005, 264-266, 270-271, 286).

Литература

1. М. Бајаловић Хаџи-Пешић 1984, Налази турске керамике из Изника, *Градска култура на Балкану (XV – XIX век)*, Београд, 311 – 314
2. М. Бајаловић Хаџи-Пешић 2000-2001, Налази хабанске и постхабанске керамике у Србији, *Годишњак града Београда* 47-48, 107-121
3. J. Baker 2011, *Le zecche italiane fino all'Unità*. in: L. Travaini (ed.), *Guida per la storia delle zecche italiane medievali e moderne (fino all'Unità)*, Rome, (2 voll.). Roma, II, pp. 1324-1325
4. E. Baumgartner, I. Krueger 1988, Phönix aus Sand und Asche, Glas des Mittelalters, Munchen (Bonn-Basel)
5. C. Garnier 2014, Symbolische Kommunikation während der Herrschaft Ludwigs des Bayern am Beispiel von Bündnis- und Friedensschlüssen, In: Seibert, Hubertus [Hrsg.], Ludwig der Bayer (1314 - 1347): Reich und Herrschaft im Wandel. – Regensburg, 169-190
6. A. Gasparetto 1958, Il vetro di Murano dalle origini ad oggi, Venezia
7. A. Gasparetto 1975, La Verrerie Venitienne et ses Relations avec le Levant Balkanique au Moyen Age, In. *Srednjovekovno staklo na Balkanu (V-XV vek)*, Beograd, 143-156
8. M. T. Giannotta 1993, Vetri romani e medioevali, in F. D'Andria and D. Whitehouse (ed.) *Scavi di Otranto, Galatina*, v.II, 221 – 240
9. K. Gusar 2010, *Kasnosrednjovjekovna i novovjekovna glazirana keramika na širem zadarskom području*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru
10. G. R. Davidson 1940, A Medieval Glass-factory at Corinth, *American Journal of Archaeology*, vol. XLIV, 297 – 324
11. G. R. Davidson 1952, The minor objects, *Corinth*, XII, Princeton, New Jersey, 1952, 83 – 122
12. G. Davidson-Weinberg 1975, A Medieval Mystery: Byzantine Glass Production, *Journal*, XVII, 127 – 142
13. V. Delonga 1992, O arhajskoj majolici srednjovjekovnog Bribira, *Prijatelj zbornik I, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 32, Split, 357-373
14. С. Димитријевић 1977, *Средњовековни српски новац*, Београд
15. J. Dobrinić 2002, Novci dalmatinskih i sjevernoalbanskih gradova u srednjem vijeku: „In memoriam dr. Karl Stockert”, Volume 1, Rijeka 2002
16. M. Dubolnić Glavan, V. Glavaš 2011, Prilog poznavanju najstarijeg optičaja novca na prostoru južnog, *Prilozi Instituta za arheologiju u*

- Zagreb*, 28/2011, 95–121
17. A. L. Ermeti 1994, La “graffita arcaica” ad Urbino e la transizione medioevo-rinascimento. Produzione locale e commercializzazione, *Faenza*, LXXX, 5-6, 1994, pp. 201-238
  18. V. Jović Gazić, B. Štefanac 2018, Staklene svjetiljke kroz vrijeme, Staklene svjetiljke u Hrvatskoj od 1. do 19. stoljeća, Zadar
  19. R. Kovijanić 1976, *Kotorski medaljoni*, Beograd
  20. M. Крижанец 1993, Средњовековно стакло из цркве Св. Михаила у Котору, *Гласник САД*, 9, 76 – 83
  21. M. Крижанец 1993-1994, Стакло из некрополе цркве св. Трипуна у Котору, *Годишњак поморског музеја у Котору*, XLI-XLII, 181 – 198
  22. M. Крижанец 1997, Керамика из бунара у цркви Св. Трипуна у Котору, *Гласник Одјељења умјетности ЦАНУ*, Подгорица, 153-157
  23. M. Križanac 1999, Maiolica arcaica e graffita arcaica dalla Chiesa di San Triphone a Cattaro, in Montenegro, *Faenza LXXXV, fasc. IV-VI*, 325-338
  24. M. Крижанец 1999-2000, Зграфито зделе из цркве св. Михаила у Котору, *Гласник САД 15-16*, 107-117
  25. M. Крижанец 2001, Средњовековно стакло из катедрале св. Трипуна у Котору, Београд
  26. M. Križanac 2006, Ceramica graffita da Cattaro/Kotor in Montenegro, in ed. M. Guštin, S. Gelichi, K. Spindler, *The Heritage of the Serenissima, The presentation of the architectural and archaeological remains of the Venetian Republic*, Koper, 169-178
  27. M. Križanac 2010, Novac iz katedrale Sv. Tripuna u Kotoru (istraživanja 1987-1989), u: *Zborniku radova, 1200 godina od prenosa moštiju Sv. Tripuna*, Kotor, 271-301
  28. M. Križanac, A. Sulejmanagić 2016, Seldžučki, mamelučki i osmanlijski novac iz katedrale sv. Tripuna u Kotoru, *Boka* 36, 211-225
  29. M. Križanac 2017, Nalazi novca iz crkava Sv. Ane i Sv. Mihaila u Kotoru (1982-2000), *Boka* 37, 55-86
  30. M. Križanac 2018, Pomorsko-trgovačke veze Kotora sa Istočnim Mediteranom u periodu od 12. do 14. veka, *Boka* 38, 7-26
  31. I. Lazar, H. Willmott 2006, The late 16th century glass from the Gnalić wreck, An overview of forms, in ed. M. Guštin, S. Gelichi, K. Spindler, *The heritage of the Serenissima*, Koper, 99-104
  32. G. Liverani 1962, Ceramiche di Legnago, *Faenza* 48, No. 5, 99-106
  33. J. Lučić 1968, Pomorsko-trgovački odnosi Dubrovnika i Kotora u XIII veku, *Pomorski zbornik* (Zadar), 6, 417 – 454

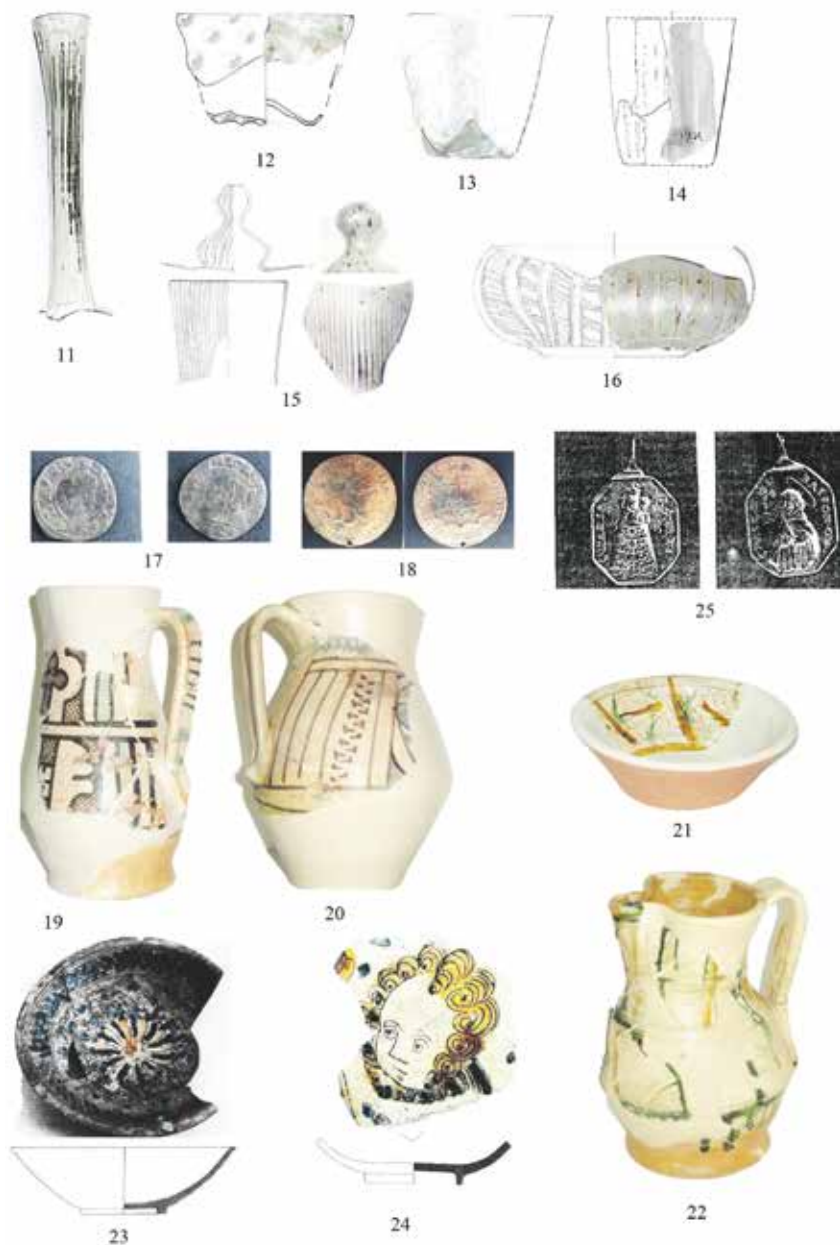
34. M. Milošević, J. Antović 2010, Pogovor Statut bratovštine Svetog Nikole Mornara u Kotoru iz 1463. sa alegatima do 1807. godine, Kotor 2010, 21-42
35. N. Papadopuli Aldobrandini 1907
36. *Le monete di Venezia*, parte II (1472-1605) e parte III, Venezia
37. S. Petricioli 1968, Primjerci gravirane keramike XV i XVI stoljeća nadjenog u Zadru, *Peristil* 10-11, 72-75
38. M. Rešetar 1925, *Дубровачка нумизматика*, Београд
39. И. Синдик 1950, Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV века, Београд
40. D. Stiaffini 1991, Contributo ad una prima sistemazione tipologica dei materiali vitrei medievali, in ed. M. Mendera *Archeologia e storia della produzione del vetro preindustriale*, Firenze, 177 – 266
41. D. Stiaffini 1994, Ad mensam, Manufatti d'uso da contesti archeologici fra tarda antichità e medioevo, Venecija
42. K. Stockert 1910, *Die Münzen der Städte Nordalbanians*, Wien
43. B. Tietzel 1980, Fayence I, Nidertande, Frankreich, England, Köln
44. М. Тодоровић Крижанац, Барокна керамика из цркве Св. Трипуна у Котору, *Годишњак поморског музеја (Котор)*, XXXIX-XL, 69 – 77
45. N. Topić 2017, U traganju za renesansom, Staklo iz arheoloških istraživanja dubrovačkom području, Dubrovnik
46. N. Topić, B. Milošević 2018, Arheološko istraživanje ispod mosta od Pila u Dubrovniku, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 56/1, 1-42
47. Torino 1982, Torino nel basso medioevo: castello, uomini, oggetti, Torino
48. А. Фотић 2005, (Не)оспорно уживање: Појава кафе и дувана, у ед. А. Фотић, *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд, 261-302
49. V. Han 1973, Fifteen and sixteen century Trade in Glass between Dubrovnik i Turkey, *Balkanica*, IV, 1973, 163 –178
50. В. Хан 1981, Три века дубровачког стакларстава (XIV – XVI век), Београд
51. R. J. Charleston 1964, The Import of Venetian Glass into the Near- East 15th-16th century, *Annales*, 3, 1964, 158 –168
52. Corpus Nummorum Italicorum, knj. VI, *Veneto: Zecche minori*, 1923, Roma
53. D. Whitehouse 1982, Un vetro bizantino di Tarquinia, *Archeologia Medievale*, IX, 1982, 471 – 475
54. D. Whitehouse 1991, Glassmaking at Corinth: A reassessment, in

-
- Ateliers verriers de l'Antiquité à la période pré-industrielle, *Actes des 4èmes rencontres de "Association Française pour l'Archeologie du Verre, Rouen, 24 – 25 novembre 1989"*, 73 – 82
55. D. Whitehouse 1993, The Date of the "Agora South Centre" Workshop at Corinth, *Archeologia Medievale*, XX, 659 –662
56. D. Whitehouse 2002, Two Medieval Drinking Glass with Gilded and Enamelled Ornament, ed. G. Kordas, History, Technology and Conservation of Glass and Vitreous Materials in the Hellenic World, Athens
57. Ch. K. Williams, O. H. Zervos 1993, Frankish Corinth: 1992, *Hesperia*, Vol. 62, No. 1, 1993, 1 – 52

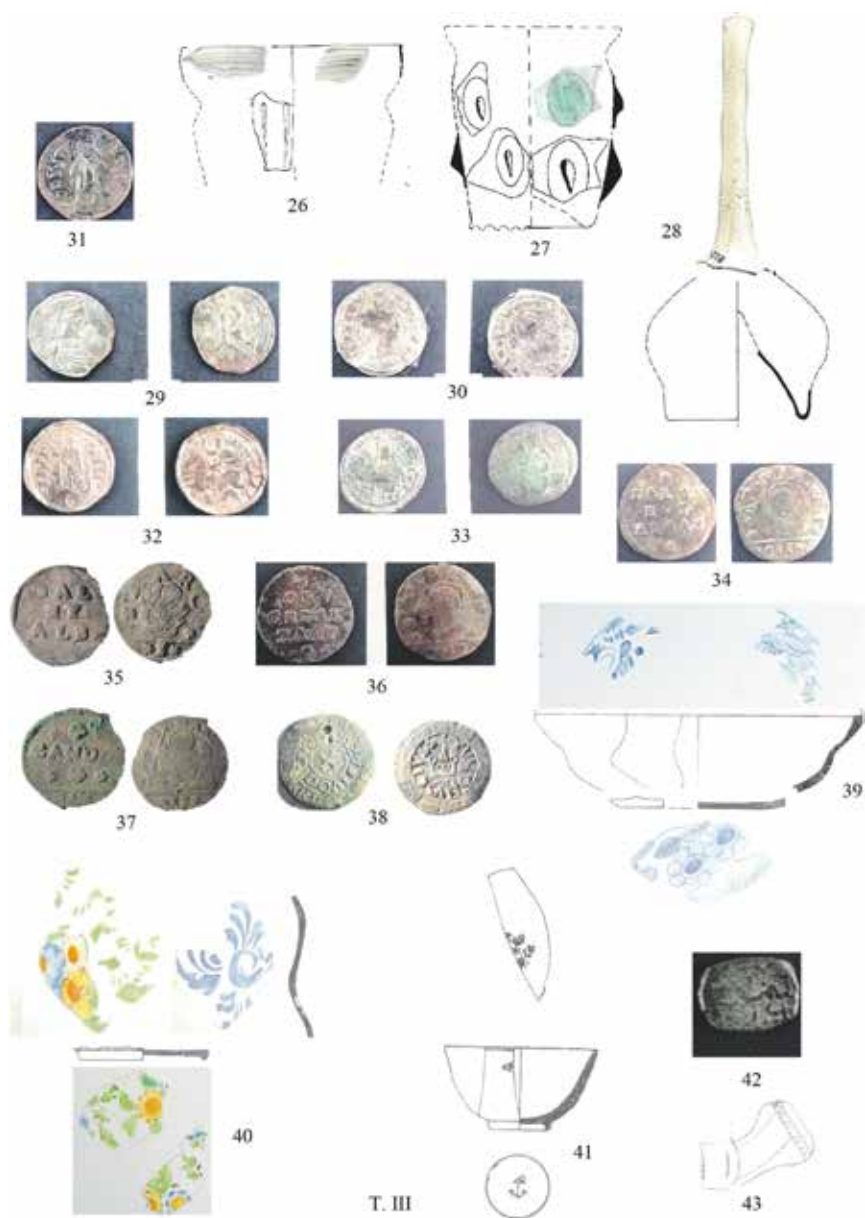

1-4: Прото мајолика; 5: чаша са ситним аплицираним капима; 6: изливници; 7, 10: боце са и без проширења на левкастом издуженом врату; 8, 9: биконично велико и мало кандило

Т. II

11: Боца са канелованим и на средини суженим вратом; 12: чаши са кружним испупчењима; 13: чаши са фасетама; 14: чаши са благо наглашеним ребрима; 15, 16: филигранско стакло; 17: венецијански новац; 18: новац града Палманове; 19, 20: архажска мајолика; 21, 22: архажски зграфито; 23, 24: зграфито керамика; 25: медаљон са Мадоном лоретанском

26: чаши са ребрима и нитима на ободу; 27: чаши са крупним аплицираним катима; 28: боца са стриgiliраним вратом; 29: новац из Дубровника; 30: новац из Скадра; 31: новац из Дриваста; 32: новац из Бара; 33: новац из Улциња; 34, 35: венецијански новац кован за Далмацију и Албанију; 36: венецијански новац кован за јонска острва; 37: венецијански новац кован за острво Крит; 38: новац Лудвига IV баварског; 39: мајолика из Делфта, 40: хабанска мајолика; 41: фајанс из Изника; 42: новац Селима I; 43: турска лула

Milica KRIŽANAC

**EUROPEAN AND TURKISH IMPORT
TO KOTOR FROM 14th TO 17th CENTURY
(archaeological research 1987 – 1999)**

Summary

Based on the discovered archaeological material in the churches of St Tripun (St Tryphon), St Mihailo (St Michael) and St Ana, it can be concluded that the trade in the period from the 14th to the 17th century was mainly oriented towards the towns in the territory of Apennine Peninsula and the ports on the Ionian Sea, but also to the areas to the north of the Rhine, as well as to the Balkan hinterland and Anatolia after the Ottoman conquest. Besides the usually traded merchandise, Kotor imported from the aforementioned glass and ceramic items, the proof of those trade contacts we find among numerous currencies circulating in those regions. Unlike the period from the 12th to the 14th century the trade is oriented towards Europe. Most of the glass ware discovered in Kotor dated in the period from the 14th to the 17th century was produced in Venice and the centres under its direct influence, Corinth and Dubrovnik.

The largest number of Kotor ceramic vessels made in the styles of proto majolica, Archaic majolica and sgraffiti and sgraffito ceramics were imported to Kotor from some of the numerous centres that existed in the territory of Apennine Peninsula from the 14th to the 16th century. Based on approximate similarity it is difficult to say precisely which centres they were. The items of Archaic majolica from St Tripun's show great similarity to the items from Faenza, thus we can assume with substantial certainty that they were also produced in the aforesaid.

With the exception of the glasses with applied massive drops, that may be related to German workshops, the only findings from Kotor that originate from the European centres to the north of the Alps is the gulden of the Holy Roman Emperor Ludwig IV Bavarian minted in Aachen (Germany), the faience from Delft (Holland) and Haban ceramics produced in the territories of central Europe.

Besides the import from Europe, in Kotor during the most recent archaeological excavations towards the end of the 20th century were also discovered objects originating from the Ottoman Empire. The western part of the Boka Kotorska Bay including Kotor, was towards the end of the 15th century and the early 16th century ruled by the Venetian Republic while the rest of the Bay was in the possession of the Ottoman Empire, the same as the neighbouring old Montenegro. Between the Bay and the continental Montenegro the trade developed by land through Kotor without interruption. Two Ottoman coins as well as Turkish pipes probably reached Kotor by the trade with the neighbouring

Turkish territories, while the coffee cups produced in the famous Ottoman ceramic centres Iznik and Kutahya probably came to Kotor by the sea trade.

Key words: Kotor, glass ware, proto majolica, archaic majolica and sgraffito, coins, Delft and Haban majolica, Turkish ceramics, pipes